

УДК 008:069(477)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-2-19>**Валентина ТЮСКА,***orcid.org/0000-0002-7088-5698*

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри івент-індустрій, культурології та музеєзнавства

Рівненського державного гуманітарного університету

(Рівне, Україна) *valtyuska@gmail.com***Людмила КАЗНАЧЕЄВА,***orcid.org/0000-0002-8896-2145*

кандидат історичних наук,

доцент кафедри івент-індустрій, культурології та музеєзнавства

Рівненського державного гуманітарного університету

(Рівне, Україна) *kaznachejeva1710@gmail.com*

МУЗЕЙНИЙ ПРОСТІР У СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ ВІТЧИЗНЯНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті окреслено аспекти розвитку музейного простору у сучасних реаліях вітчизняної культури. Аби бути конкурентоспроможними та не зникнути з мапи культурного життя, вітчизняні музеї у нових реаліях змушені шукати шляхи трансформації музейного простору, нові форми роботи та інструменти взаємодії, напрацьовувати стратегії розвитку, аби стати сучасним науковим та духовним осередком, простором для спілкування, дозвілля, навчання та розвитку культури. Однією із основних форм презентації музейних предметів, творів мистецтва пам'яток культури є екскурсійно-експозиційний простір музею, який має свою структуру та науково-художній характер, динамічно розвивається, розширюючи свої кордони. Серед важливих завдань сучасного музею є залучення відвідувача до активної участі у створенні образу експозиції, створенні власної інтерпретації представленого образу з використанням комп'ютерних технологій. Важливою складовою якісного музейного простору сучасних музеїв є їх інклюзивність, що є певним індикатором входження музеїв у сучасний культурний простір. Необхідним завданням музею нового покоління є питання використання наявних комп'ютерно-інформаційних можливостей з метою найбільш ефективної трансляції культурних знаків та артефактів – створення якісних сайтів, активне ведення сторінок у соціальних мережах, електронна розсилка анонсів та інші сучасні інтернет-інструменти. Серед інших площин, що потребують ґрунтовних теоретичних напрацювань та активних інноваційних ініціатив, виділено розширення внутрішніх та зовнішніх контактів, впровадження практик ефективного музейного менеджменту та маркетингу, грантової, фандрейзингової та проектної діяльності, активне використання PR-технологій, комп'ютерних можливостей віртуальної та доповненої реальності, напрацювання та впровадження комунікативних стратегій, створення умов безбар'єрного та доступного використання культурних послуг у музейному просторі.

Ключові слова: музейний простір, культурний простір, сучасний музей, інформаційні технології, екскурсійно-експозиційна діяльність, інклюзія, відвідувач.

Valentuna TIUSKA,*orcid.org/0000-0002-7088-5698*

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor at the Department of Event Industries, Cultural Studies and Museum Studies

Rivne State Humanitarian University

(Rivne, Ukraine) *valtyuska@gmail.com***Liudmyla KAZNACHEIEVA,***orcid.org/0000-0002-8896-2145*

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor at the Department of Event Industries, Cultural Studies and Museum Studies

Rivne State Humanitarian University

(Rivne, Ukraine) *kaznachejeva1710@gmail.com*

MUSEUM SPACE IN MODERN REALITIES NATIVE CULTURE

The article describes aspects of the development of the museum space in the modern realities of national culture. In order to be competitive, and even more so not to disappear from the map of cultural life, native museums in new realities

are forced to look for possible ways to transform the museum space, new forms of work and tools of interaction, to create development strategies in order to become a modern scientific and spiritual center, a space for communication, leisure, education and cultural development. One of the main forms of presentation of museum objects, works of art, and cultural monuments is the excursion and exhibition space of the museum, which has its own structure and scientific and artistic character; is dynamically developing, expanding its borders. Among the important tasks of a modern museum is the attraction of the visitor to active participation in creating the image of the exposition, creating one's own interpretation of the presented image using computer technologies. A vital component of the high-quality museum space of modern museums is their inclusiveness, which is a certain indicator of the entry of museums into the modern cultural space. The necessary task of the museum of the new generation is the issue of using the available computer and informational capabilities with the aim of the most effective broadcasting of cultural signs and artifacts – the creation of high-quality websites, active management of pages in social networks, electronic distribution of announcements and other modern Internet tools. Among other areas that require thorough theoretical studies and active innovative initiatives, the expansion of internal and external contacts, the implementation of effective museum management and marketing practices, grant, fundraising and project activities, the active use of PR technologies, computer capabilities of virtual and augmented reality are highlighted, development and implementation of communication strategies, creation of conditions for barrier-free and accessible use of cultural services in the museum space.

Key words: museum space, cultural space, modern museum, information technologies, excursion and exhibition activity, inclusion, visitor.

Постановка проблеми. Звернення до проблематики простору музею обумовлено викликами сьогодення, оскільки у нашому дослідженні сучасний музей розглядаємо не лише як заклад, а й як соціокультурний простір. У зв'язку з цим обґрунтуємо феномен музейного простору з точки зору сучасних наукових досліджень крізь призму соціокультурних ідей.

Зрозуміло, що музей як простір має свої особливі принципи організації, функціонування й розвитку. У сучасних умовах музей як соціокультурна інституція виходить за традиційні межі місця зберігання предметних колекцій, оскільки до сфери музейної діяльності можуть долучатися і нерухомі об'єкти матеріального та нематеріального культурного надбання, історико-культурний ландшафт, що зумовлює і виникнення та поширення нових моделей музейних закладів, які здатні ефективно працювати з об'єктами.

Аналіз досліджень проблематики показує, що музейний та культурний простір розглядають у кількох значеннях: як географічний або фізичний простір поширеності тієї чи іншої культури та функціональне членування простору на культурні зони (сакральну, житлову, господарську, мистецьку та ін.). У такому випадку простір сприймається не лише як протяжність, але й як становлення, як динамічний аспект трьох його вимірів – довжини, ширини й глибини. Так, наприклад, кожен відвідувач музею виділяє свою культурну зону у тому просторі, що пропонує заклад.

Цікавим є підхід зарубіжних сучасних авторів, які стверджують, що культурний простір включає традиційні форми як господарського, так і побутового устрою, а також сферу поширення національно-етнічних мов, у якому зберігаються місця пам'ятних культурних та історичних подій, мис-

тецькі та архітектурні пам'ятки, історичні ландшафти та природні заповідники, різноманітні форми побуту, святкові ритуали, рецепти народної кухні, обряди та звичаї, особливості виховання дітей, міста-музеї, будинки-музеї, екомuzeї, музеї-заповідники та освітні і наукові комплекси, релігійні уявлення, регіональні центри народного і професійного мистецтва та ін. (Котлерта ін., 2010).

Цінними є дослідження І. Яковець, яка вивчає теоретико-методологічні та практичні засади розвитку сучасних музеїв у системі культури (Яковець, 2010; Яковець, 2018). Авторка вказує, що культурний простір музею початку ХХІ століття, його форми функціонування та розвитку здійснюється за так званім фрактальним принципом, наприклад: «місто-музей → будинок-музей → вулиця-музей → садиба-музей» (Яковець, 2018: 185). Крім того, структуру простору музею авторка умовно поділяє на кілька рівнів: макрорівень та мікрорівень. На макрорівні відбувається взаємозв'язок музею з культурою взагалі на рівні її складових: матеріальної, духовної, художньої, проектної. Мікрорівень показує взаємодію музею з відвідувачем з урахуванням трансформації та розширення навколомузейного простору з візуально-інформаційною та комунікаційною діяльністю.

Радикальні зміни у вивченні проблеми внесло виникнення та активний розвиток інформаційних технологій, повсюдне розгортання та використання глобальних мереж. У житті музеїв з'явилося поняття «віртуальний музей», а музейна діяльність набула можливості розширювати свою аудиторію, виходячи далеко за межі фізичної зони обслуговування відвідувачів: фонди музеїв, експозиції стали більш доступними для кожного бажаного. Проблеми інклюзії у сучасних музеях простежено у роботі М. Ясеновської

та О. Зіненко (Ясеновська, Зіненко). Трансформації музею як соціокультурного інституту ХХ – початку ХХІ століття присвячене дисертаційне дослідження І. Пантелейчук (Пантелейчук, 2006). Проблемам музейної педагогіки у науковій освіті присвячена колективна монографія сучасних дослідників (Музейна педагогіка, 2020). Важливими у контексті вивчення сучасних практик вітчизняних музеїв є інформація, розміщена на офіційних сайтах закладів інституцій (На Рівненщині; Харківський художній).

Мета статті: дослідити окремі аспекти музейного простору у сучасних реаліях вітчизняної культури.

Виклад основного матеріалу. На початку третього тисячоліття практично усі сфери та інституції проживають трансформацію. Не виключенням є й площина культури зокрема й музейні установи, які у нових реаліях змушені шукати нові форми роботи, аби вижити і не зникнути з мапи культурного життя. Зміни відбуваються практично в усіх напрямках діяльності музеїв – розширюються внутрішні та зовнішні контакти, з'являються приклади ефективного музейного менеджменту та маркетингу (Котлер та ін., 2010), грантової, фандрейзингової та проектної діяльності, удосконалюються PR-технології та комунікативні стратегії. Важливу роль у цій трансформації відіграють цифрові технології, які розширяють реалії музейної діяльності, і, як результат, актуальними стають креативні практики конструювання реальності, як особливого простору. Цінною є увага музеїв до людей з інвалідністю та створення умов безбар'єрного й доступного використання музейних послуг, врахування інклюзивної складової. Сьогодні практично усі розуміють, що ті консервативні музеї, які не використовуватимуть нові ідеї та інструменти у роботі, новітні технології, цікаві сучасні підходи у організації музейного простору, екскурсій та експозицій, стають не конкурентоспроможними.

У сучасного музею й окрім того є чимало проблем: фінансування, кадрові питання, нестача експозиційних та фондів приміщень, застарілі експозиції та ін. Тому, враховуючи ці фактори, виникає необхідність створювати нові умови для музейної діяльності з використанням нових підходів у роботі, інформаційних технологій, віртуальних виставок, які будуть не замінювати, а доповнювати наявні фонди тощо. Музей повинен стати максимально цікавим – динамічним, ігровим, має з'явитися можливість неформального спілкування у його стінах. Сучасні експозиції треба не лише дивитися – з ними потрібно контактувати,

переходячи до діалогу із відвідувачем. Виклики сьогодення диктують жорсткі умови, зокрема, ставить перед вибором музейних фахівців: відповідати запитам сучасного інформаційного суспільства, або йти в минуле.

Погоджуємося із багатьма науковцями та практиками, що одним із основних форм презентації музейних предметів, творів мистецтва, пам'яток культури є екскурсійно-експозиційний простір музею, який має свою певну структуру та науково-художній характер, динамічно розвивається, розширюючи свої кордони. Практичний досвід музеїв різних профілів показує, що розповсюдженою тенденцією розвитку є пошук нових форм навколо музейного культурного простору, розширення його функціональних кордонів (Соціологія музею, 2015).

Для ефективної роботи у майбутньому музеї розробляють стратегії розвитку, де прописують візії, місії та цілі закладу на найближчі роки чи десятиріччя. Так, в Рівненській державній адміністрації восени 2021 року була представлена Стратегія розвитку Рівненського обласного краєзнавчого музею до 2040-го року, що включала у себе низку пропозицій задля позитивних зрушень у діяльності закладу шляхом використання інноваційних музеологічних методик. Серед основних амбітних завдань було озвучено перепланування території – тобто музейного простору, зокрема шляхом створення культурно-туристичного кварталу. Серед інших кроків до реалізації Стратегії варто назвати створення нової локації просто неба із розташуванням там виставкових експонатів, створення рекреаційного простору з багаторівневим технічним рішенням: будівництво сцени-трансформера та інших сучасних конструкцій для публічного простору, що можуть змінювати свій функціонал в залежності від події, встановлення екологічних лавок із використанням сонячних панелей. Ці кроки допоможуть трансформуватися музею у багатофункціональний осередок, що стане центром реалізації багатьох музейних, культурних, мистецьких та інших подій (На Рівненщині).

Одним із завдань сучасного музею є залучення відвідувача до активної участі у створенні образу експозиції, створенні власної інтерпретації представленої образу з використанням комп'ютерних технологій. Окреслюючи взаємозв'язок «музей-відвідувач», варто виокремити проблему трансформації музейного простору з використанням візуально-інформаційних технологій. Варто погодитися із І. Яковець, котра зазначає, що суспільство третього тисячоліття обумовлює актуальність інформатизації та візуалізації культурного простору (Яковець, 2010: 34-38). Реагуючи на

технологічні зміни у суспільстві, музеї будують новий простір взаємодії з глядачем: музей – відвідувач – експонат саме з використанням візуально-інформаційних стратегій.

Такої ж думки притримуються й інші вітчизняні музейні науковці та практики, вказуючи, що «... новітні технології безсумнівно осучаснили музейні простори. Відбивається це передусім в експозиційних просторах, де використовуються високотехнологічні пристрої, впроваджуються цифрові рішення, що здатні збільшувати рівень інтерактивності та взаємодії (штучний інтелект, віртуальна реальність (VR), доповнена реальність (AR), а також досліджувати поведінку гостей музею...» (Музейна педагогіка, 2020: 67). Тобто, справжній діалог між музеєм та його відвідувачем стає результативним за умови використання електронних медіа, приміром, для візуалізації музейних експонатів. При цьому варто вказати, що важливим завданням музею залишається збереження достовірності культурно-історичних здобутків водночас з їх ефективною візуалізацією.

В контексті досліджуваної проблеми важливим є аспект існування й розмежування експозиційного та неекспозиційного просторового сприйняття. Під експозиційним простором ми маємо на увазі основну форму презентації культурної спадщини, водночас музейний простір не можна звужувати тільки до експозиційного. Розділяємо думку науковців, що музейний простір нині активно трансформується, має власну динаміку розвитку за допомогою видозмінення експозиційного та неекспозиційного, екскурсійного просторів. Саме розширення сприйняття музейного простору відкриває нові горизонти для музейної діяльності та робить перспективними музеї. Так, у 2023-му році у Києві має відкритися Освітній центр «Музей грошей» Національного банку України, де буде зреалізована креативна просторова концепція використання музейного простору із спеціально розробленим детальним дизайном експозицій та інтер'єру експозиційної частини (Концепцію та дизайн).

Одним із важливих сьогоденних завдань перед музеєм нового покоління є питання долучення наявних інформаційних можливостей до структури сучасного соціомедійного простору з метою найбільш ефективно трансляції культурних знаків та артефактів. Це, насамперед, виготовлення зручних, цікавих та інформаційно наповнених сайтів музеїв, створення та активне ведення сторінок у соціальних мережах, спрямованих на охоплення різновікової та різностатусної аудиторії, електронна розсилка анонсів та інші сучасні інтернет-інструменти. Адже сьогодні, серед іншого, успіх

залежить саме від організації комунікаційного простору із залученням інформаційних технологій та аудиторії музею.

Сучасне музейне середовище включає у себе нові типи музеїв, які відходять від традиційних форм організації експозицій. Виникають інтерактивні музеї, музеї одного експоната, екомuzeї, музеї під відкритим небом та інші. А у музеєзнавстві формується думка про новий комунікаційний підхід, в якому відвідувач сприймається як повноправний учасник процесу, співрозмовник та партнер музею. Тому починають виокремлюватися різні структурні моделі музейної комунікації. Найбільш поширена модель пропонує відвідувачу спілкуватися з працівниками музею з метою здобуття знань, де експонати є предметом, або засобом цього спілкування. Інші ж моделі пропонують відвідувачу спілкуватися безпосередньо з експонатом для максимально ефективного сприйняття.

Сучасні дослідники та практики пропонують розглядати музей як комунікаційну систему, часто із використанням позиції нестандартного комунікаційного простору, який пропонують моделювати за допомогою різних інформаційних технологій. Українські музеї потребують інформаційної підтримки, застосування комп'ютерних технологій, Інтернету. Такий підхід у музейній практиці допомагає по-новому показати музейну діяльність та долучити кожному людину до віртуального світу вітчизняних музеїв. Серед іншого важливим аспектом є вдалиий та сучасний брендинг музею, створення та підтримка його іміджу у тому числі за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Такі технології сприяють трансформації музейних установ, а на зміну пасивному ставленню до музеїв приходить активна співпраця та колаборація з культурними інституціями, ініціативними групами, громадськими організаціями, меценатами, проектними менеджерами та ін. І, як результат, розширюється сфера діяльності музею, впроваджується інноваційна програма культурно-освітньої та наукової роботи, вдосконалюється експозиційний, екскурсійний музейний простір (Пантелейчук, 2006). З'являються інноваційні виставки, музейні інсталяції, мистецькі бієнале та конкурси, які через інтерпретацію візуальних об'єктів сприяють розумінню нових соціокультурних практик у музейній сфері. За допомогою візуальних та комп'ютерних технологій сучасні музеї можуть пропонувати глядачам різні канали сприйняття – візуальний, аудіальний, кінестетичний. Технологічні тенденції у музеях зробили форми роботи видовищними та доповнили їх проектною креативністю, що створює нові можливості

використання музейного простору третього тисячоліття.

Важливою складовою якісного музейного простору сучасних музеїв є їх інклюзивність, що є певним індикатором входження музеїв у сучасний культурний простір. Створення доступного музейного простору із забезпеченням рівноправних можливостей участі у суспільному житті усіх категорій населення є базовим у сьгоднішньому суспільстві. Для цього музеї повинні напрацювати свої алгоритми роботи, аби стати майданчиками та просторами, де можна отримати досвід спілкування у розрізі поваги до людського різноманіття (Ясеновська, Зіненко). Цінні напрацювання у цьому напрямі має Харківський художній музей, де для людей з порушенням зору пропонуються тактильні копії окремих експонатів, інклюзивні аудіогіди (важливо, що будь-який відвідувач може підключити власний смартфон до аудіогіда, використовуючи wi-fi музею), проводяться відеоекскурсії жестовою мовою, розроблені адаптовані екскурсії для відвідувачів з інтелектуаль-

ними порушеннями, синдромом Дауна, хворих на аутизм (Харківський художній).

Висновки. Проблема трансформації музейного простору у реаліях сучасної вітчизняної культури включає в себе чимало площин, які потребують ґрунтовних теоретичних напрацювань та активних інноваційних ініціатив. Серед основних аспектів варто виділити розширення внутрішніх та зовнішніх контактів, впровадження практик ефективного музейного менеджменту та маркетингу, грантової, фандрейзингової та проектної діяльності, активне використання PR-технологій, комп'ютерних можливостей віртуальної та доповненої реальності, напрацювання та впровадження комунікативних стратегій, створення умов безбар'єрного та доступного використання музейних послуг із врахуванням інклюзивної складової. Впевнені, що якнайшвидша перемога України у війні, розв'язаній сусідньою країною, стане підґрунтям для реалізації усіх названих та багатьох інших цікавих сучасних інновацій музейного простору, реалізації цікавих музейних проектів та ініціатив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Концепцію та дизайн експозиції «Освітній центр «Музей грошей» розробить ТОВ «АМУЗЕУМ». URL: <http://prostir.museum.ua/post/43232>
2. Котлер Н., Котлер Ф., Котлер В. Музейний маркетинг і стратегія: формування місії, залучення публіки, збільшення доходів і ресурсів / пер. з англ. Т. Олійник, Т. Пирогова, С. Рябчук, Р. Свято. Київ: Стило, 2010. 528 с.
3. Музейна педагогіка в науковій освіті: монографія / ред. кол.: С. О. Довгий, О. М. Топузов, В. А. Бітаєвтаін.; наук. ред. С. О. Довгого. Київ: Національний центр «Мала академія наук України», 2020. 334 с.
4. На Рівненщині презентували Стратегію розвитку краєзнавчого музею. URL: <https://www.rv.gov.ua/news/na-rivnenshchini-prezentovali-strategiyu-rozvitku-kraeznavchogo-muzeyu>
5. Пантелейчук І. В. Трансформація музею як соціокультурного інституту (XX – початок XXI століття): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 17.00.01 / Київ. нац. ун-т культури і мистец. Київ, 2006. 20 с.
6. Соціологія музею: презентація на тлі простору і часу. Київ: НАКККіМ, 2015. 168 с.
7. Харківський художній музей. URL: <https://artmuseum.kh.ua/inklyuziya-v-muzeyi.html>
8. Яковець І. О. Використання засобів медіа-мистецтва та інформаційних технологій в діяльності сучасного музею. Музейний альманах: Наукові матеріали: статті, есе / Черкаський обл. художній музей. Черкаси: Ю. А. Чабаненко, 2010. № 1. С. 34–38.
9. Яковець І. О. Сучасний художній музей як мистецький патерн: сутність, функціонування, розвиток: дис. ... д-ра миств-ва: 26.00.01. Київ, 2018. 656 с.
10. Ясеновська М. Зіненко О. Кращі практики інклюзії URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewjx8ihrb_8AhXr_CoKHWMnBcAQFnoECAgQAQ&url=https%3A%2F%2Flibrary.fes.de%2Fpdf-files%2Fbucros%2Fukraine%2F16600.pdf&usq=AOvVaw1dtmXXoKifQ4eeq_aFSC0M

REFERENCES

1. Kontseptsiia ta dizain ekspozitsii «Osvitnii tsentr «Muzei hroshei» rozrobyt TOV «AMUZEUM» [The concept and design of the exposition "Educational Center "Money Museum" will be developed by AMUZEUM LLC] URL: <http://prostir.museum.ua/post/43232> (access date 13.12.2022) [in Ukrainian].
2. Kotler N., Kotler F., Kotler V. Muzeinyi marketynh i stratehiia: formuvannia misii, zaluchennia publiky, zbilshennia dokhodiv i resursiv [Museum marketing and strategy: formation of the mission, attraction of the public, in crease of income and resources] / per. z anhl. T. Oliinyk, T. Pyrohova, S. Riabchuk, R. Sviato. Kyiv: Stylos, 2010. 528 s. [in Ukrainian].
3. Muzeina pedahohika v naukovii osviti: monohrafiia [Museum pedagogy in scientific education: monograph] / red. kol.: S. O. Dovhyi, O. M. Topuzov, V. A. Bitaietvain.; znanuk.red. S. O. Dovhoho. Kyiv: Natsionalnyi tsentr «Mala akademiia nauk Ukrainy», 2020. 334 s. [in Ukrainian].
3. Na Rivnenshchyni prezentuvaly Stratehiu rozvytku kraieznavchoho muzeiu [The strategy for the development of the local history museum was presented in the Rivne region]. URL: <https://www.rv.gov.ua/news/na-rivnenshchyni-prezentuvali-strategiyu-rozvitku-kraeznavchogo-muzeyu> (access date 16.12.2022) [in Ukrainian].

4. Panteleichuk I. V. Transformatsiia muzeiu yak sotsiokulturnoho instytutu (XX – pochatok XXI stolittia) [Transformation of the museum as a socio-cultural institution (XX – beginning of XXI century)]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 17.00.01 / Kyiv. nats. un-t kultury i mystets. Kyiv, 2006. 20 s. [in Ukrainian].
5. Sotsiologhiia muzeiu: prezentatsiia na tli prostoru i chasu [Sociology of the museum: presentation against the background of space and time]. Kyiv: NAKKKiM, 2015. 168 s. [in Ukrainian].
6. Kharkivskiy khudozhnii muzei [Kharkiv Art Museum]. URL: <https://artmuseum.kh.ua/inklyuziya-v-muzeyi.html> (access date 20.12.2022) [in Ukrainian].
7. Iakovets I. O. Vykorystannia zasobiv media-mystetstva ta informatsiinykh tekhnolohii v diialnosti suchasnoho muzeiu [Use of media art and information technologies in the activities of a modern museum]. Muzeinyi almanakh: Naukovi materialy: statti, ese / Cherkaskiy obl. khudozhnii muzei. Cherkasy: Yu. A. Chabanenko, 2010. № 1. S. 34–38 [in Ukrainian].
8. Iakovets I. O. Suchasnyi khudozhnii muzei yak mystetskyi patern: sutnist, funktsionuvannia, rozvytok [The modern art museum as an artistic pattern: essence, functioning, development]: dys... d-ra mystv-va: 26.00.01. Kyiv, 2018. 656 s. [in Ukrainian].
9. Iasenovska M. Zinenko O. Krashchi praktyky inkluzii [Best practices of inclusion] URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewjax8ihrb_8AhXr_CoKHWmNbcAQFnoECAgQAQ&url=https%3A%2F%2Flibrary.fes.de%2Fpdf-files%2Fbueros%2Fukraine%2F16600.pdf&usq=AOvVaw1dtmXXoKifQ4eeq_aFSC0M (access date 20.12.2022) [in Ukrainian].